

ЗУСТРІЧ У МОСКВІ

У перекладі з англійської слово «саміт» означає вершину гори. Ще одне його значення — «найвище досягнення», а 1953 року це слово поповнило лексикон дипломатів. Коли два мужні альпіністи нарешті спромоглися підкорити Еверест, Вінстон Черчилль, виступаючи у британському парламенті, заявив про прагнення до миру «на саміті держав». Через два роки, коли словом «саміт» було названо зустріч радянських і західних лідерів у Женеві, воно стало загальноновживаним. Світ міжнародної політики гостро потребував нового терміна для позначення дипломатичних зустрічей на найвищому рівні, які стали важливою складовою міжнародних відносин від 1930-х років. І слово «саміт» ідеально підійшло для цього. Попри те що можновладці з незапам'ятних часів збиралися для обговорення відносин між державами, до появи авіаційного сполучення такі зустрічі були явищем доволі рідкісним. Поява ж авіації не тільки здійснила революцію у військовій справі, а й надзвичайно сильно вплинула на дипломатію, мета якої — недопущення військових конфліктів. Так дипломатія в буквальному значенні піднялася в небо.

Сучасна практика проведення самітів зародилась у вересні 1938 року, коли прем'єр-міністр Великої Британії Невілл Чемберлен прилетів до Німеччини, намагаючись переконати Адольфа Гітлера не нападати на Чехословаччину. У роки Другої світової війни Вінстон Черчилль, Франклін Рузвельт і Йосиф Сталін зробили свій внесок у розвиток особистої дипломатії, яка ще не мала окремої назви. У часи холодної війни практика проведення самітів (зустрічі Микити Хрущова та Джона Кеннеді, а згодом — Леоніда Брежнєва й Річарда Ніксона) сягнула апогею та привабила увагу світових ЗМІ, але увесь час СРСР ігнорував цей термін західних політиків. Улітку 1991 року, в епоху доленосних змін, які стали наслідком масштабних політичних, ідеологічних трансформацій в СРСР та за кордоном, радянська

преса врешті-решт відкинула свій улюблений у минулому вислів «зустріч у верхах» і замінила його англійським словом «саміт». Для терміна, який у наступному десятиріччі майже цілком зникне із царини міжнародних відносин, це була піррова перемога¹.

«Зустріч у верхах» (через яку радянська сторона пішла на зміни у своїй дипломатичній термінології) між сорок першим президентом США Джорджем Бушем і першим президентом Радянського Союзу Михайлом Сергійовичем Горбачовим була запланована на 30 і 31 липня 1991 року. Готувалися до саміту довго, та остаточну дату було призначено лише за кілька тижнів до зустрічі. До останньої хвилини радянські та американські експерти не покладаючи рук узгоджували всі дрібні деталі історичного договору, що мав бути підписаний у Москві президентами двох країн. Буш хотів, щоб усе сталося якнайскоріше. Ніхто не знав, скільки часу протримається в Кремлі Горбачов і як довго зберігатиметься сприятлива для підписання ситуація.

Перед засобами масової інформації Білий дім анонсував московську зустріч Буша й Горбачова як найперший саміт після закінчення холодної війни. Договір, який збиралися підписати на ньому президенти, мав започаткувати нову еру взаємної довіри та взаємовигідної співпраці між двома великими державами, починаючи з таких актуальних матерій, як ядерна зброя. У Договорі про скорочення СНО (стратегічних наступальних озброєнь), що через дев'ять років перемовин був нарешті підготований до підписання, ішлося про скорочення загального ядерного арсеналу майже на 30 % і на 50 % — радянських міжконтинентальних ракет, націлених здебільшого на США. Як впливало з договору, який мав 247 сторінок тексту й супроводжувався 700 сторінками протоколів, президенти обох країн були готові не просто приборкати гонку озброєнь, а й узятися до роззброєння².

Протистоянню двох найбільших світових держав, що почалося незабаром після Другої світової війни й ледь не призвело до ядерної катастрофи, було покладено край. А з падінням у листопаді 1989 року Берлінського муру і початком об'єднання Німеччини, прийняттям Горбачовим «доктрини Синатри» (що дало східноєвропейським сателітам Москви можливість «діяти на власний розсуд» і, врешті-решт, зійти з навколокрем-

лівської орбіти) конфлікт, який лежав в основі холодної війни, був розв'язаний остаточно. Почалося виведення радянських військ зі Східної Німеччини та інших країн Східної Європи. Однак ці зміни в політичній сфері майже не стосувались ядерних арсеналів обох країн. Знаменитий російський драматург Антон Чехов якось сказав, що коли в першому акті п'єси на стіні висить рушниця, то у другому вона має вистрілити. А дві супердержави накопичили на світовій арені більш ніж досить ядерних «рушниць». Рано чи пізно на зміну першому акту мав прийти другий, і тоді неодмінно з'явився б хтось, готовий натиснути спусковий гачок.

Ядерна зброя стала неодмінним атрибутом холодної війни, і саме їй історія завдячує і небезпечними поворотами, і тим, що обидві великі країни, які перші отримали атомну зброю, так і не перейшли межі прямого, відкритого конфлікту, адже загроза ядерного катаклізму була дуже високою. Попри наявність у центрі геополітичного протистояння розчленованої Німеччини, США, які влітку 1945 року поповнили свій арсенал атомною бомбою, не почувалися беззахисними перед кількісно більшими звичайними радянськими озброєннями в Центральній та Східній Європі, що була загарбана, а потім і підкорена комуністичним режимом Сталіна. З іншого боку, СРСР розумів, що він уразливий перед дужчим противником. Союз прискорив розроблення атомної програми, і в 1949 році, не без допомоги вкрадених у США технічних секретів, країна отримала власну ядерну зброю.

У світі стало дві ядерні держави, і тоді в прогнозах на майбутнє, з урахуванням війни в Кореї, напрошувався висновок, що зіткнення двох наддержав неминуче. Кожна країна намагалася першою розробити ядерну зброю нового покоління. Так у 1950-х роках і США, і СРСР отримали водневу бомбу — зброю, набагато потужнішу і значно менш передбачувану, ніж атомна бомба. Коли восени 1957 року СРСР вивів на орбіту супутник (що знаменувало появу ракети, здатної донести ядерний боєзаряд до США), світ вийшов на новий, значно гостріший виток протистояння двох супердержав. У 1953 році, після смерті Сталіна, до влади в Союзі прийшло керівництво, більше схильне до діалогу із Заходом, однак воно намаглося використати останні

досягнення радянського ракетобудування (країна першою у світі запустила безпілотний супутник, а трохи згодом і пілотований космічний корабель), нерідко діяло непрогнозовано, а отже, становило ще більшу загрозу, ніж попередники.

Коли в жовтні 1962 року на Кубі були розміщені радянські ракети, країни, очолювані Хрущовим і Кеннеді, опинилися на порозі ядерної війни. На той час радянсько-американське суперництво вже охопило всю планету. Розпочалось воно з облаштування долі Східної Європи, яка потрапила в міцні обійми до СРСР, тоді поширилось на Азію, коли в 1949 році в Китаї до влади прийшли комуністи, а ще за кілька років розкололася Корея. Після розпаду Британської та Французької імперій у 1950-х роках ареною протистояння двох великих держав стала решта Азії, а також Африка, а коли по військову допомогу та моральну підтримку до Радянського Союзу звернулася Куба, яку очолив Фідель Кастро, то полем битви стала також Латинська Америка.

Для розв'язання Карибської кризи, яка спалахнула в жовтні 1962 року, сторони мусили піти на компроміс: СРСР погодився забрати свої ракети з Куби, а США свої — із Туреччини. Кеннеді та Хрущов отримали гарний урок. Потрібні були конкретні кроки для зниження напруженості та загрози ядерної війни. У 1963 році лідери обох країн підписали перший договір про встановлення контролю над гонкою ядерних озброєнь — Договір про часткову заборону ядерних випробувань. Вісім років перемовин, щоб узгодити документ, — більш ніж скромний початок: і все ж це був крок у потрібному напрямі. Відтоді, продовжуючи конкуренцію у глобальному вимірі й розпочинаючи локальні війни в багатьох країнах світу, від В'єтнаму до Анголи, дві супердержави постійно вели перемовини щодо скорочення своїх ядерних арсеналів, керуючись доктриною взаємного гарантованого знищення, за якою обидві країни володіли арсеналом, достатнім, щоб знищити одна одну, а отже, мусили підтримувати діалог заради недопущення такого знищення.

У травні 1972 року Ніксон прилетів до Москви, де підписав разом із Брежнєвим Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1); і з тим самим генсеком, але вже у Відні, Джиммі Картер у 1979 році підписав Договір ОСО-2. Обидва догово-

ри встановлювали повний контроль над виробництвом ядерної зброї. Однак невдовзі після підписання ОСО-2, у тому ж 1979 році, СРСР увів свої війська в Афганістан, а в 1980-му Америка бойкотувала літню Олімпіаду в Москві. Наступний президент США, Рональд Рейган, поставив за мету відновити колишню міць і міжнародний авторитет Сполучених Штатів після поразки у В'єтнамі. У Радянському Союзі смерть Леоніда Брежнєва в 1982 році спричинила кремлівську кризу наступності влади. Почала наростати міжнародна напруженість, загрожуючи вперше після початку 1960-х, перевести холодну війну в гарячу³.

Першого вересня 1983 року неподалік від острова Сахалін Радянський Союз збив південнокорейський авіалайнер, який мав на борту 269 пасажирів, серед яких був навіть чинний американський конгресмен. Влада країни рад напружено чекала, чим відповість Америка. Пізніше, наприкінці вересня, на підмосковній базі ППО підполковник ракетних військ Станіслав Петров засік на екрані свого радару спалах, який означав: у бік Радянського Союзу пущено ракету. Дещо згодом радар показав, що в тому ж напрямі рухаються ще чотири ракети. Запідозривши збій комп'ютера, офіцер не став повідомляти вище командування про зафіксований спалах. Якби він учинив інакше, то ядерна війна між двома країнами була б як ніколи реальною. Пізніше з'ясувалося, що збій у системі дальнього сповіщення був спричинений дуже рідкісним збігом обставин: датчики супутника були засвічені промінням сонця, відбитим од висотних хмар. Петров згодом став героєм, про якого писали, що він урятував світ. Однак засмучує той факт, що запобігти глобальній катастрофі йому допомогла не віра в те, що США не зможуть першими натиснути на кнопку, а поширена серед військових доктрина, що для ефективного ядерного удару потрібна не одна й навіть не чотири, а сотні ядерних ракет, пущених одночасно. Після того випадку, що ввійшов в історію як інцидент Петрова, СРСР не перестав чекати удару у відповідь від США⁴.

У листопаді того ж року Радянський Союз сприйняв навчання *Able Archer-83* («Умілий лучник-83»), які НАТО проводила в Європі, за приготування до ядерної війни. Радянські резидентури за кордоном падали з ніг у пошуках ознак майбутнього апокаліпсису. У тому самому місяці 100 мільйонів американців

переглянули прем'єрний показ телефільму «Наступного дня» (*The Day After*) про мешканців міста Лоуренс, штат Канзас, по якому було завдано ядерного удару. Багато хто вважав, що після перегляду цього фільму змінилася риторика Рейгана щодо СРСР. Ще в березні 1983 року він говорив про Радянський Союз як про «імперію зла», а в січні 1984 року виголосив свою знамениту промову про Івана й Аню, де йшлося про бажання радянського й американського народів жити в мирі та злагоді.

— Уявімо на мить, — звернувся Рейган до здивованої нації в січні 1984 року, — що Іван і Аня опинилися, ну, скажімо, в залі очікування чи сховалися десь від грози та дощу, і там опинилися випадково Джим і Саллі. Мовний бар'єр у них відсутній, і вони познайомились. Стануть вони сперечатись, чия влада краща? Чи говоритимуть про те, які в них діти і чим вони заробляють собі на життя?⁵

Утім для зміщення фокусу радянсько-американських відносин з інтересів супердержав на потреби звичайного люду самої зміни риторики було недостатньо. І Джордж Буш розумів це як ніхто інший. У роки холодної війни він багато часу присвятив формуванню політики США щодо Радянського Союзу, нерідко обіймав посади, які передбачали найвищу міру відповідальності. Джордж Герберт Вокер Буш народився 12 червня 1924 року на північному сході країни в родині сенатора, після Перл-Гарбору, маючи сімнадцять років, вступив на службу до ВМС США, відклавши навчання в Єльському університеті до кращих часів. У дев'ятнадцять він став наймолодшим льотчиком американської морської авіації, за час війни взяв участь у 58 бойових операціях. У січні 1945 року, повернувшись із Тихого океану, Джордж одружився з дев'ятнадцятирічною Барбарою Пірс, яка подарувала йому шістьох дітей. Первісток Бушів, майбутній президент США Джордж Вокер Буш (Буш-молодший), народився в 1946 році, коли Джордж-старший вивчав економіку в Єлі. Проїшовши за два з половиною роки чотирирічний курс навчання, Джордж Буш із родиною перебрався в Техас (що було досить несподівано для людини його походження та виховання) і зайнявся нафтовим бізнесом. У середині 1960-х, коли Джордж Буш вирішив піти у велику політику, він був уже

мільйонером і президентом нафтової компанії, що займалася глибоководним бурінням.

Початок зовнішньополітичної кар'єри Джорджа Буша припав на перші роки розрядки в радянсько-американських відносинах. У 1971 році президент Ніксон призначив 45-річного Буша — республіканця із Г'юстона, що на той час уже втратив своє місце в Конгресі, представником США в ООН. Коли в результаті Вотергейтського скандалу Ніксон подав у відставку, Буш став головним архітектором започаткованого попередником зближення Китаю та США. Чотирнадцять місяців він провів у Пекіні на посту очільника американського бюро зв'язків із Китайською Народною Республікою, допомагаючи вибудовувати альянс, спрямований насамперед проти СРСР. У 1976 році Буш повернувся у Вашингтон і очолив ЦРУ, де керував таємними американськими операціями в Анголі, націленими проти підтримуваного Кубою уряду Агостіньо Нето — першого президента Анголи. Обіймаючи пост директора Ради з міжнародних відносин (1977—1979), Буш на власні очі бачив погіршення радянсько-американських відносин в останні роки президентства Джиммі Картера.

У 1981 році Джордж Буш став сорок третім віце-президентом США. Рональд Рейган, який переміг на президентських виборах, різко посилив антирадянську риторичку. Він невпинно нарощував військовий потенціал Америки й підносив дух нації (і в тій, і в другій сферах були не найкращі часи після в'єтнамського фіаско та економічної кризи кінця 1970-х). Водночас Рейган не припиняв пошуків такого радянського лідера, з яким можна було б говорити про двостороннє скорочення ядерних арсеналів. Справа була непроста, бо генсеки вмирали один за одним. У листопаді 1982 року, невдовзі по тому, як Рейган виступив з ініціативою про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), помер Леонід Брежнев. Його наступник, колишній глава КДБ Юрій Андропов, помер у лютому 1984 року. А в березні 1985 року помер наступник Андропова — Костянтин Черненко. Джордж Буш, який представляв свою країну на похоронах радянських лідерів, у 1980-х став частим гостем у Москві. В Америці він навіть примудрився заробити собі прізвисько *You die, I fly* («Ви помираєте, я прилітаю»). У березні 1985 року, під час прощання з Черненком,

відбулася перша зустріч Буша з новим радянським генсеком — 54-річним Михайлом Горбачовим⁶.

У липні 1991 року Буш уперше відвідав Москву як глава виконавчої влади — 1988 року він виграв президентські вибори. Та цього разу Буш прибув не на черговий похорон, а на перемовини з повним сил та енергії радянським колегою. «За час, який минув після мого останнього візиту в 1985 році, ми побачили, як руйнуються перепони в Європі, як гине світ, отруєний підозрами, — ішлося в доповіді, складеній апаратом президента для церемонії підписання нової угоди про скорочення ядерних арсеналів. — Адже Михайло Горбачов узяв на себе керівництво Радянським Союзом, започаткував чимало фундаментальних зрушень, став проводити реформи, що змінили наш світ. І тепер в Америці всі знають щонайменше два слова російською: гласность і перестройка. А тут люди з повагою ставляться до англійського слова *democracy*»⁷.

Під час московського візиту Джорджа Буша супроводжували дружина Барбара Буш, сива 66-річна жінка, та співробітники адміністрації. Зазвичай унаслідок трансатлантичного перельоту із заходу на схід у людини порушується сон і зміщується біологічний годинник: різниця в часі між Москвою та Вашингтоном — вісім годин. У польоті Буш читав документи, підготовані співробітниками до саміту, адаптуючись за відсутності сну до іншого часового поясу. Джордж і Барбара Буші приземлилися теплого московського вечора 29 липня в міжнародному аеропорту Шереметьєво, де їх зустрів віце-президент Геннадій Янаєв, не так давно призначений на цю нову для СРСР посаду. Це була найперша зустріч Буша та Янаєва, і за час короткого триденного візиту до СРСР американський президент відчув симпатію до цього на перший погляд скромного, невибагливого чиновника, який виконанням протокольних обов'язків і повною відстороненістю від прийняття політичних рішень, можливо, нагадав самому Бушу його не таке й далеке минуле в ролі другої людини в Білому домі при Рейгані. Коли президентський кортеж доїхав до Москви, уже темніло. «Деколи перехожі вітально махали нам, і ми ввікнули внутрішнє освітлення салону, щоб краще було видно людей у ньому, — згадував пізніше Буш. — На вулицях стояла сутінь, і кілька разів ми махали ліх-

тарним стовпам, сприймаючи за людей їхні силуети, а потім від душі з цього сміялися»⁸.

Їзда темними московськими вулицями була чудовою прелюдією до майбутньої зустрічі. Сигнальні вогні американської зовнішньої політики сяяли на повну силу, надії були великі, та годі було розібрати хоч щось у тих сутінках, які огортали Радянський Союз. Після періоду вагань і сумнівів Горбачов рішуче став на шлях серйозних перетворень і радянсько-американської співпраці. Він, схоже, чимраз більше залежав від Америки стосовно політичної та фінансової підтримки. Деякі з його найближчих радників, зокрема прем'єр-міністр Валентин Павлов і глава КДБ Володимир Крючков, були цим незадоволені, явно тяжіючи до авторитаризму та не визнаючи демократичних досягнень горбачовських реформ. Ще були військові, які вважали, що Горбачов і так дозволив собі зайве, пішовши на скорочення радянської військової машини в обмін на дрібні поступки з боку Америки.

Нарешті, було ще керівництво союзних республік, яке міцніло на очах. Один із таких керівників, харизматичний лідер РРФСР Борис Єльцин, мав зустрітися з Бушем у Москві. А потім президент США летів до Києва на зустріч з іншим перспективним лідером — очільником України, другої за розміром радянської республіки. Влада радянського центру переставала бути надбаням однієї людини, прерогативою самої лиш Москви. Поділ владних повноважень набирив сили, і програма саміту, куди входили зустрічі з керівниками союзних республік, особливо наголошувала на цьому моменті. Буш мусив розгледіти майбутнє за декораціями радянських політичних перетворень. І він мав не одну нагоду обговорити зі своїми радниками ці питання. Настала пора формулювати власне судження щодо нової радянської дійсності. І найболіснішим питанням було: як допомогти Горбачову залишитись при владі, продовживши медовий місяць радянсько-американських відносин?

Михайло Горбачов покладав на московський саміт великі надії. Трохи більш як за рік для нього це була третя зустріч із Бушем. Наприкінці травня — на початку червня 1990 року він зустрічався з президентом США у Вашингтоні, а в середині липня

1991 року вони спілкувалися в Лондоні на зустрічі Великої сімки (G7), до якої входили найрозвиненіші країни світу. І щоразу Горбачов просив Буша про надання Радянському Союзу американської грошової допомоги. Проте не тільки гроші цікавили радянського лідера. Падіння його популярності в СРСР гостро потребувало нового стимулу, і єдиним місцем, де він міг би його отримати, лишалась зовнішня політика. Тож саміт мав нагадати громадянам СРСР, яку роль відіграє Горбачов на світовій арені.

Народжений у березні 1931 року (через сім років після Джорджа Буша), Михайло Горбачов був першим радянським генсеком, який народився й виріс після Жовтневої революції 1917 року. Як і Буш, Горбачов був «південцем» — походив зі Ставропольського краю, що сусідив із неспокойним Північним Кавказом. Подібно до Буша, він здобув добру за мірками своєї країни освіту, закінчивши юридичний факультет престижного Московського університету, і починав кар'єру не в столиці, а на периферії. Але на цьому паралелі закінчувалися. Буш походив з американської політичної аристократії, а Горбачов народився в селянській родині вихідців із Росії та України. За роки президентства він так і не опанував правильної російської вимови, розмовляючи виразним південноросійським діалектом, який до того ж зазнав сильного впливу української мови, і ця риса дозволяла його критикам із кіл московських інтелектуалів дивитися на нього як на звичайного провінційного вискочку. У Москві молодий Михайло одружився зі студенткою МДУ Раїсою Титаренко, яка своєю появою на світ також завдячувала оспіваній радянською пропагандою дружбі народів: батько був залізничником з України, мати — російською селянкою із Сибіру, де народилася та виросла Раїса. На відміну від Бушів, які мали шістьох дітей, у Горбачових була тільки одна дочка Ірина.

Після закінчення Московського університету Горбачов повернувся до рідного Ставропольського краю, де на нього чекала карколомна кар'єра партійного функціонера. У підготований для Буша інформаційний бюлетень у Москві була включена така довідка про Горбачова: «На початку своєї кар'єри Горбачов обіймав комсомольські та партійні посади у Ставрополі. У 1970 році, маючи всього 39 років, він став першим секретарем Ставрополь-

ського крайкому КПРС і обіймав цей пост до переведення в Секретаріат ЦК КПРС». У Ставрополі Горбачов привернув до себе загальну увагу й тісно зійшовся з двома представниками брежневської верхівки, які мали прямий стосунок до цього міста. Один із них був «вахтовий радянської ідеології» Михайло Сулов, а другий — голова КДБ і майбутній генсек КПРС Юрій Андропов. Саме вони сприяли переїзду Горбачова в Москву, коли добігала кінця доба Брежнєва⁹.

До свого прибуття в Москву в 1979 році на пост секретаря ЦК із сільського господарства Горбачов нечасто був учасником зовнішніх зносин, якщо не брати до уваги закордонних візитів у складі делегацій нижньої та середньої партійної ланки. Однак варто було йому в період нетривалої андроповської каденції потрапити на важливішу урядову посаду, а в березні 1985 року стати Генеральним секретарем ЦК КПРС, як він показав себе здібним учнем. Нарешті прихильники ліберальної політики в коридорах ЦК КПРС знайшли в його особі керівника, готового дослухатися до їхніх порад і не боятися перетворень усередині країни та за її межами. Багато хто ностальгував за порівняно ліберальними часами Хрущова та політикою розрядки епохи раннього Брежнєва. Були навіть таємні прихильники Празької весни 1968 року — спроби чеських комуністів (перемелених радянською військовою машиною) побудувати в себе соціалізм «із людським обличчям». Горбачов, який перебував під певним впливом Хрущова з його засудженням сталінських репресій (двоє дідів новообраного генсека свого часу пережили арешти) і мешкав в університетському гуртожитку в одній кімнаті зі Зденеком Млинаржем — одним із майбутніх архітекторів Празької весни, — виявився уважним слухачем і, що значно важливіше, сумлінним виконавцем.

На внутрішньополітичній арені Горбачов започаткував перебудову, яка послабила партійний контроль над централізованою економікою і сприяла зародженню ринкових відносин. Крім того, він зніщював політику гласності (термін із лексики радянських дисидентів), яка послабила тиск партії на ЗМІ, а також заклав підвалини ідеологічного плюралізму. У зовнішній політиці Горбачов повернувся до ідей, близьких до політики розрядки, яку проводив Брежнєв, але водночас послідовно від-

мовлявся від «доктрини Брежнєва» — постійної політичної та військової присутності СРСР у Східній Європі. В особі Горбачова Рейган і Буш нарешті знайшли радянського лідера, який, по-перше, не загрожував померти за рік-півтора, а по-друге, був ладен обговорювати ядерне роззброєння. Менш ніж за місяць після вступу на посаду Горбачов призупинив розгортання у Східній Європі радянських ракет середньої дальності, а ще за кілька місяців запропонував американцям наполовину скоротити радянський та американський стратегічний ядерний потенціал.

У листопаді 1986 року під час зустрічі в Рейк'явіку (Ісландія) Рейган і Горбачов мало не домовилися знищити всю ядерну зброю, чим до смерті перелякали своїх радників. Заварила непоступливість Рейгана, котрий не захотів відмовлятися від стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), як називалася його програма протиракетної оборони. Горбачов вважав, що в разі реалізації американцями проекту СОІ Радянський Союз ризикував програти протистояння. Зустріч зайшла в глухий кут: здавалося, світ знову поринає в найчорніші дні холодної війни. І все ж таки згодом сторони змогли поновити діалог. Андрій Сахаров, творець радянської водневої бомби й видатний політичний дисидент, допоміг переконати Горбачова, що програма СОІ — фікція, котра існує хіба що в бурхливій уяві американського президента. У 1987 році радянський лідер прилетів до Вашингтона, щоб підписати договір про обмеження ядерних арсеналів США та СРСР і демонтаж розмішених у Європі ракет середньої дальності. Тепер же, у липні 1991-го, Горбачов і Буш мали піти второваною стежкою та підписати новий договір про скорочення ракет дальнього радіуса дії, які були націлені на Вашингтон, Нью-Йорк, Бостон з одного боку Атлантики, та Москву, Ленінград, Київ — з іншого боку¹⁰.

У місяці, які передували московському саміту, радянський лідер був поглинутий боротьбою за політичне виживання. З одного боку, президент СРСР, його радники і доброзичливці в країні та за її межами твердо вірили, що реформування радянської системи неможливе без демократичних перетворень у суспільстві, а з іншого, практична реалізація економічних реформ разом із демократизацією не давала бажаного результату. Перебудова

зруйнувала стару економічну модель до того, як були впроваджені та стали ефективно діяти ринкові механізми економіки. Гласність дратувала партійних апаратників, бо клала край їхній незаперечній монополії у ЗМІ, а також, уперше після 1917 року, дозволяла суспільству відкрито критикувати вади системи. На тлі наростання економічних труднощів і стрімкого зниження рівня життя в країні Горбачов зазнавав критики і з боку апаратників, і з боку реформаторів, які закликали до радикальних перетворень економіки та суспільства за зразком Польщі та інших східноєвропейських країн — недавніх сателітів СРСР.

У довідці, підготованій журналістом агенції *Reuters* Джином Гіббонсом для західних журналістів, які приїхали в Москву на зустріч Буша з Горбачовим, відзначалася дедалі більша прірва між Кремлем і рядовими москвичами. Ось що, зокрема, там читаємо: «“Форт Апачі” — написано на транспаранті над вестибюлем американського посольства в Москві, що влучно передає атмосферу, яка панує в радянській столиці, ураженій економічним занепадом*. Їдучи вулицями цього міста з населенням у 8,8 мільйона осіб, Джордж Буш споглядатиме довгі черги за товарами, спустошені магазинні вітрини, уживані автомобілі на дорогах і десятки підйомних кранів, застиглих над припиненими будівництвами. І зовсім інша картина зустріне його в Кремлі: люстри, що сяють кришталем і золотом, розкішні полотна, вишукана набірна підлога з дорогих сортів деревини, мармур, якого вистачило б не на одну тисячу монументів»¹¹.

Через погіршення рівня життя рядових громадян Союзу — день у день зростало їхнє невдоволення не тільки своїм становищем, а й привілеями верхівки — рішення Горбачова не знаходили підтримки в людей, яким він подарував свободу волевиявлення. У репортажі з московського саміту Пітер Дженнінгс, ведучий новин *ABC*, одного з каналів американської «великої трійки» медійних компаній, повідомив, що рейтинг схвалення Горбачова впав до критичних 20 % (аналогічний рейтинг Буша в цей час, після успішної операції в Перській затоці, перевищував 70 %). Та, спілкуючись із західними журналістами,

* Алюзія на кіновестерн 1948 року Джона Форда про американський загін в укріпленні, який веде битви й комунікацію з довколишніми індіанцями. (Тут і далі в підсторінкових виводах — прим. редактора українського видання.)

Горбачов випромінював оптимізм і сипав жартами. Він показав на дружньо налаштованих людей біля Кремля і, звертаючись до Дженнінгса, сказав:

— Дивіться, комусь я все-таки подобаюсь.

І додав:

— Я — той, хто все це почав. І якщо хтось уже списує Горбачова, то тільки через поверховість власних суджень.

Уперше за багато місяців у Горбачова було відчуття, що на решті він стабілізував політичну ситуацію, приборкавши опозицію ретроградів, а саміт мав забезпечити міжнародну підтримку проголошеного ним внутрішньополітичного курсу¹².

Перша офіційна зустріч у рамках московського саміту відбулася опівдні 30 липня 1991 року в Єкатерининській залі Великого Кремлівського палацу. «Горбачов був чудовий, — писав Джордж Буш, ділячись своїми враженнями після першого засідання, — не зрозуміло, як він витримував тиск, що чинився на нього». Становище лідера СРСР і справді було дуже непросте, до того ж і склад делегації, що супроводжувала його під час зустрічі з Бушем, неявно свідчив про падіння його ваги в політичному житті країни. На зустріч Горбачов прибув у супроводі Нурсултана Назарбаєва — очільника радянського Казахстану. Лідер ще однієї республіки, РРФСР, Борис Єльцин, був запрошений, але відмовився: він очікував візиту Буша, запланованого на той самий день. І врешті, був відсутній на зустрічі міністр оборони маршал Дмитро Язов, замість якого міністерство представляв його заступник¹³.

Шлях Горбачова до саміту не можна було назвати легким. Те, що він вважав за досягнення своєї нової зовнішньої політики, дехто з найвпливовіших членів радянського керівництва розцінював не інакше як торгівлю радянськими інтересами. Найвище військове керівництво СРСР завжди виступало проти будь-яких скорочень витрат на оборону, а Горбачов в урізанні бюджету ВПК перевершив усіх попередників, навіть Хрущова, якого військові й так не могли спокійно згадувати — через нечувані скорочення звичайних озброєнь на початку 1960-х. Та не тільки радянські військові вважали, що американці одноосібно досягли своїх цілей майже за всіма важливими пунктами догово-

ру про ядерні озброєння. Аналогічну думку висловлював також Струоб Телботт, один із провідних американських оглядачів-міжнародників та головний будівничий політики Держдепу щодо Росії в 90-х роках.

У статті, яка з'явилася в журналі *Time* одразу ж після московського саміту, Телботт писав: «Майже з усіх важливих питань, що стосувалися СНО, Сполучені Штати досягли прийняттого для себе результату. [...] Через негайну відмову від значної частини головної ударної сили СРСР, яку становили балістичні ракети наземного базування, Горбачов у договорі зі СНО займає васальну позицію, принаймні на ближчий період, і водночас дозволяє США зберегти чисельну перевагу в бомбардувальниках, крилатих ракетах, а також ракетах підводного базування». Телботт назвав речі своїми іменами. Однак чому Горбачов із готовністю підписав договір, такий не вигідний його країні, чому не тільки засмутив радянського міністра оборони, а й змусив чухати потилиці американських політичних оглядачів? І Телботт запропонував таке пояснення: «СРСР пішов на великі поступки, а США мало запропонували натомість з однієї простої причини: революція Горбачова — це найбільший в історії терміновий розпродаж майна. А ціни в таких випадках завжди надзвичайно низькі»¹⁴.

Перед своїм міністром оборони Горбачов поставив важке (якщо не сказати — неможливе) завдання: переконати Генштаб і ВПК пристати на умови договору, які передбачали двостороннє скорочення кількості ракет, але не стосувались авіації, що давало американцям незаперечну перевагу в засобах направлення ядерних боєзарядів: за кількістю важких бомбардувальників Америка значно перевершувала СРСР. Зі скрипом радянський генералітет погодився¹⁵.

Останнє контроверсійне питання договору було узгоджене менш ніж за два тижні до початку московського саміту. У ньому йшлося про право американської сторони контролювати випробувальний політ радянської ракети СС-25. Ця перша радянська міжконтинентальна балістична ракета рухомого наземного базування, відома в СРСР як «Тополь», а в США — як «Серп», щойно поповнила радянський ядерний арсенал. Вогневі випробування ракети були цілком завершені у грудні 1987 року, а на липень 1991 року Радянський Союз мав 288 «тополів», націлених

на США, що відчували дефіцит аналогічних за класом рухомих балістичних ракет. Зовні «тополь» становив «сардельку» 1,7 м у діаметрі та 20,5 м завдовжки, встановлену на 14-колісну установку для транспортування й пуску, завдяки чому ракета могла переміщатися та уникати виявлення, що вигідно відрізняло її від інших ракет цього класу. Триступенева ракета-носії оснащувалася ядерною боеголовкою вагою до 1000 кг і руйнівною силою 550 кілотонн, еквівалентною приблизно чотирьом десяткам бомб, скинутих на Хіросіму.

Після холодної війни було проведене дослідження, щоб з'ясувати: які наслідки чекають Нью-Йорк, якщо на нього скинуть бомбу потужністю 550 кілотонн? Підрахунки показали, що кількість жертв сягне за 5 мільйонів, половина мешканців Мангеттену буде похована під руїнами, а хто не загине, отримає смертельну дозу радіації. Надпотужні пожежі знищать усе в радіусі чотирьох миль від епіцентру вибуху, а хмара радіоактивних опадів накриє Лонг-Айленд. Американських переговорників не лякали ракети СС-25 та їхня нищівна сила, оскільки США мали задосить власної зброї для врівноваження ситуації. Їх здебільшого непокоїло те, що ресурсу цих ракет вистачало, щоб нести більш ніж одну боеголовку, а це докорінно міняло всі розрахунки. Щоб з'ясувати, чи мають «тополі» таку можливість, радник із національної безпеки Brent Scowcroft — який за професійною звичкою зважав не так на наміри, як на можливість, — і його команда домагалися права наглядати за перебігом вогневих випробувань цих ракет у діапазоні 11 000 км. Беручи до уваги переважання Америки в інших видах ядерної зброї, СРСР вважав таку вимогу неприйнятною¹⁶.

Горбачову хотілося, щоб усі суперечності між американською та радянською сторонами були залагоджені ще до 16 липня 1991 року, коли він відбував на саміт Великої сімки в Лондоні. На 17 липня він мав заплановану зустріч із президентом Бушем і лідерами G7, де сподівався в опосередкованій формі попросити фінансової допомоги для СРСР, якому гостро бракувало грошей. І 17 липня 1991 року, за кілька годин до запланованої зустрічі Горбачова та Буша, маршал Язов неохоче підписав документ, який відповідав вимогам США. Нарешті дорогу до московської зустрічі було відкрито. Горбачов офіційно запросив

Буша до Москви, а президент США запевнив, що відвідає її якнайскоріше, імовірно наприкінці липня, до запланованої ним відпустки у штаті Мен¹⁷.

Під час першої московської зустрічі з Бушем 30 липня Горбачов закликав свого гостя пришвидшити прийняття Радянського Союзу до Міжнародного валютного фонду (МВФ), бо фонд міг би простягти радянській економіці руку фінансової допомоги. У Лондоні Горбачов заперечував прямий зв'язок між підписанням договору про СНО і проханням про вступ СРСР до МВФ та наданням американської фінансової допомоги, щоб не створювати враження, що він готовий проміняти стратегічні інтереси своєї держави на грошові знаки США. У Москві ж, озвучуючи фінансові очікування, він був набагато відвертіший.

— У присутності делегації я ще раз звертаюся до президента з проханням доручити їм розгляд питання про членство [СРСР] в МВФ, — сказав Горбачов. — У найближчі рік-два на мене чекають великі проблеми. Назвіть нам свої умови: асоційоване членство, напівасоційоване членство. Для нас дуже важливо отримати доступ до фонду.

Буш не виказував великого бажання брати на себе зобов'язання давати повноправне членство і, як наслідок, фінансову підтримку, займаючи ту саму позицію, що й на лондонському саміті Великої сімки в середині липня.

— Ми говоримо саме про те, що вас цікавить, але не обтяжуючи повноформатним членством, — відповів він¹⁸.

Після обіду Горбачов запросив високого американського гостя на прогулянку по території Кремля. Лідерів країн негайно обступили десятки журналістів. «Агенти КДБ мусили розсувати натовп, щоб наша група могла рухатися далі, — згадував Буш. — Сталося кілька прикрих інцидентів, коли співробітники зіткнулися з фоторепортерами, була пошкоджена одна фотокамера, але цей “клин” охорони сунув уперед, і Горбачов особисто просив журналістів, які насідали на них, не створювати перешкод». Тисячі кореспондентів з'їхалися до Москви для висвітлення такої очікуваної зустрічі у верхах, і кожен намагався продертися ближче та увічнити на плівці лідерів двох найсильніших світових держав.

У декого ця сцена викликала відчуття дежавю. За три роки до неї Рональд Рейган приїздив сюди для офіційної ратифікації

договору щодо ракет середньої та малої дальності, підписаного попереднього року у Вашингтоні. Тоді Рейган і Горбачов так само спілкувались із простими радянськими людьми. Візит Рейгана до Москви мав більше символічного, аніж реального наповнення. Ці ж відвідини президента Буша були прямою протилежністю: вони з Горбачовим мусили не тільки ратифікувати старий договір, а й підписати новий. Однак, як зізнавався Девід Ремнік, майбутній редактор журналу *New Yorker*, а в ті роки — московський кореспондент *Washington Post*, нова зустріч у Москві навіть віддалено не нагадувала візиту Рональда Рейгана, повного драматизму та пристрастей. У повідомленні з радянської столиці Ремнік писав: «Буш поведився в натовпі так, ніби був на ельській вечірці. Він не викликав емоцій чи захоплення, як це було з Рейганом»¹⁹.

Компетентний керівник і обережний, відповідальний державний діяч, Джордж Буш значно програвав своєму попереднику, коли йшлося про таку тонку матерію, як харизма. Поступався він у цьому й хазяїну Кремля. Саме «Горбі», як фамільярно називали радянського лідера західні ЗМІ від грудня 1987 року, коли той підкорив серця американської публіки під час візиту до США, був у центрі загальної уваги. Солідного, однак непоказного Буша годі було порівнювати з натхненним генсеком. «У протистоянні іміджів, — писав Волтер Гудман із *New York Times*, — Михайло Горбачов, навіть через перекладача, легко перемагає Джорджа Буша». Однак попри те, що з двох могильників холодної війни саме Горбачов мав явно привабливіший вигляд, ніхто не сумнівався, що у Джорджа Буша більш політична вага. За словами Гудмана, московський саміт «на друзки розбив першу заповідь телебачення: імідж важливіший за реальність»²⁰.

Поки лідери двох держав обговорювали можливе членство СРСР у Міжнародному валютному фонді, їхні дружини, Барбара Буш і Раїса Горбачова, вирішили скористатися наданою самітом нагодою продемонструвати не тільки новий образ радянсько-американських відносин, а й політичні амбіції своїх чоловіків. Скажімо, Барбара Буш, користуючись увагою ЗМІ до саміту, з'явилася в кількох американських ранкових ток-шоу, раз і на завжди розігнавши чутки, ніби вона переконувала чоловіка

не балотуватися на другий президентський термін через стан здоров'я. Ба більше, заявивши, що президент Буш зобов'язаний трудитися задля добробуту очолюваної ним країни, місіс Буш фактично ініціювала його нову президентську кампанію. Успіх московського саміту створив гарні передумови для її старту, і після повернення до Вашингтона Джордж Буш негайно виступить із відповідною заявою.

Попри різницю у віці та вихованні (Раїса Горбачова була приблизно на сім років молодша за Барбару Буш), між першими леді склалися теплі стосунки. У цьому полягала найголовніша відмінність від напружених стосунків Раїси Горбачової та Ненсі Рейган (остання свого часу оприлюднила слова першої леді СРСР, яка нібито зауважила, що як для житлової резиденції Білий дім має надто офіційний та музейний вигляд). Як і багато інших людей, котрі знали Раїсу Максимівну особисто, Ненсі Рейган твердила, що та не стільки спілкувалася, скільки читала лекції. І, мабуть, наприкінці липня 1991 року над Москвою витав дух конфлікту з Ненсі Рейган, оскільки Раїса Максимівна відповіла на запитання журналіста, який поцікавився, що саме вона прошепотіла на вухо Михайлу Горбачову:

— Вас цікавить, що я шепочу на вухо чоловікові? Думаю, це запитання не до мене.

То був прозорий натяк на висловлене свого часу Ненсі Рейган побажання, щоб Раїса Максимівна нашіптувала своєму чоловіку слово «мир». Так Горбачова одним пострілом убила двох зайців: піднеслася над Ненсі Рейган та відповіла на звинувачення радянських критиків у тому, що забагато впливає на свого чоловіка²¹.

Під час візиту Горбачових до Вашингтона в червні 1990 року між Раїсою Горбачовою і Барбарою Буш виникли приязні стосунки. Поки їхні чоловіки вели перемовини з питань торгівлі, місіс Буш і Раїса Максимівна побували на церемонії вручення дипломів випускникам коледжу Веллслі — жіночого коледжу вільних мистецтв у Массачусетсі. Барбара Буш мала виступити зі зверненням з нагоди вручення дипломів, однак 150 студенток підписали петицію проти основної доповідочки, яка не закінчила коледж, провчившись у ньому лиш рік, вийшла заміж і присвятила життя веденню домашнього господарства. Адміністрація